

Моральне богослов'я

УДК 27-423.57-184.3:005.963.2 Андрей Шептицький

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНЕ ВЧЕННЯ АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО ПРО ГРІХ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ В СУСПІЛЬСТВІ

Олег ОГІРКО

Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького, вул. Пекарська, 50, 79010, Львів, Україна

e-mail: Ohirko@yandex.com

У статті проаналізовано розуміння гріха в морально-етичному вченні славетного митрополита української Церкви Андрея Шептицького. Доведено, що морально-етичне вчення митрополита Андрея Шептицького про гріх розкриває актуальні моральні проблеми сучасності, а, зокрема, абортів, самогубства, вбивства та закликає боротися проти них засобами християнської праведності, дотримуючись моральних чеснот та життя у Святых Тайнах.

Ключові слова: *Андрей Шептицький, гріх, вчинок, спокуса, пристрасті, згіршення, самогубство, вбивство, війна.*

В статье проанализировано понимание греха в морально-этическом учении выдающегося митрополита украинской Церкви Андрея Шептицкого. Доказано, что морально-этическое учение митрополита Андрея Шептицкого о грехе раскрывает актуальные нравственные проблемы современности, а, в частности, аборт, самоубийства, убийства и призывает бороться против них средствами христианской праведности, соблюдая нравственных качеств и жизни в Святых Тайнах.

Ключевые слова: *Андрей Шептицкий, грех, поступок, искушение, страсть, согрешение, самоубийство, убийство, война.*

The article analyzes the understanding of sin in the moral and ethical teachings of the famous Ukrainian Church Metropolitan Andrey Sheptytsky. It is proved that the moral and ethical doctrine of Metropolitan Andrey Sheptytsky about sin reveals actual moral problems of modern times, in particular, abortion, suicide, murder, and urges to fight against them by means of Christian righteousness, while observing moral virtues and life in the Holy Mysteries.

Key words: *Andrey Sheptytsky, sin, action, temptation, passion, scandal, suicide, murder, war.*

Розвиток духовності та моральності молодого покоління для сучасного суспільства, де панувала диктатура морального релятивізму, залишатиметься актуальною й складною проблемою. Аспекти морально-етичного вчення митрополита Андрея Шептицького про гріх та його наслідки у суспільстві залишаються важливими і на даний час. Ціль статті – дослідити актуальність морального вчення славетного етнарха української Церкви і народу, яке є основою духовно-морального виховання.

Не розуміння гріха, або не визнання гріха – гріхом, веде сьогоднішнє суспільство до нівелювання цим поняттям. Тобто, у сьогоднішній час не прийнято гріх називати гріхом, тому що це може обмежити свободну волю особи. Внаслідок таких дій спотворюється моральний образ гріха і людське життя набирає нових викривлених цінностей. А відтак зовсім іншої, можна сказати, відмінно неправильної якості життя, якщо життя у гріху можна взагалі назвати життям.

Гріх як свідомий і добровільний злий вчинок. Гріх – це найбільше зло у світі, це вияв чорної невдячності творіння супроти свого Творця, це відмова любові. Гріх – це свідоме і добровільне самолюбство в різних формах (особисте, родинне, класове, націоналістичне). Причиною гріха є власна воля людини, яка піддається зовнішнім і внутрішнім впливам, що виявляються в спокусах тіла, навколишнього середовища і злого духу. Гріхи можуть бути вчинені ділом, словом, а особливо думками, коли маємо намір чи бажання вчинити зло. Гріх поділяється на власний, тобто вчинений особисто, чи чужий, який скоєний за участю іншої людини, наприклад, за чийось наказом, із намови чи похвали скоєного гріха. Народний вислів повчає: «Той, хто грішить – людина, хто кається – святий, а хто гріхами хвалиться – нечестивий». Гріх є причиною всіх хвороб, страждань і смерті у світі. Хоча не завжди гріх є причиною недуг тіла.

У морально-етичній спадщині Князя української Церкви, слуги Божого, митрополита Андрея Шептицького (1865-1944) присутнє бачення гріха, в якості найбільшого зла. Він фактично настоював на тому, що в християнській вірі й християнській етиці поняття добра і зла – стали та цілком зрозумілі, а відтак найвищим і єдиним добром є безпосередньо – Бог, адже окрім Бога, немає нікого доброго¹. Таким чином, у християнстві поняття “добро” стосується виключно того, що веде та наближує до Бога. Зрештою, на думку мислителя, зло – це брак добра.

Тут важливо наголосити на тому, що через гріхопадіння, особа опинилася в постійному вихорі вибору між добром та злом. Звісно, з позиції вчення Церкви, правдивим вибором для самої особи є – Бог. Натомість звернення її до гріха, свідчитиме вибір нею зла. Реальним та дійсним злом митрополит Андрей вважав саме гріх. Отже, мислитель був переконаним в тому, що там де є гріх, там неодмінно присутнє зло. З цієї перспективи, помилково думають ті особи, згідно переконань Андрея Шептицького, хто вважає, що чинячи гріх – нічого злого не робить. Поряд з тим, митрополит

¹ Пор. (Мк. 10, 18).

відкидав ще одну крайність у сприйнятті гріха, тобто бачення нереальності життя без гріха.

Звісно, ці викривлені погляди стосовно моральності гріха, на загал, майже завжди мали місце в будь-якому суспільстві. Іншими словами таке легковажне ставлення до гріха та його суті призводило тоді, та й призводить і сьогодні, до втрати відчуття гріха, а тим самим і до втрати спілкування з Господом Богом. Це дає чіткі підстави ствердити те, що гріх та зло як таке – тотожні.

Митрополит Андрей словами пророка Ісайї наводив приклад для тих, хто підміняє добро на зло.

Горе вам, що називаєте добро злом, а зло добром, темряву світлом, а світло темрявою; що переменяєте гірке на солодке, а солодке на гірке. Горе вам, мудрим у власних очах та розумним перед собою самими. Горе вам героям у питті вина, а відважним тільки в мішанні упиваючих напیتків (Іс. 5, 19-20)².

Особа, яка вважає, що вона діє правильно чинячи гріх вважалася архипастирем як нерозумна. Таку підміну понять мислитель називав не тільки «глупотою», але й «глупотою, що межує із божевіллям»³.

Прийнявши таку точку зору, можна однозначно ствердити те, що гріх у розумінні Андрея Шептицького – зло. І звичайно те зло, яким є гріх, несе в своїй суті певні прояви. Першим таким проявом гріха – гріх, як неволя. Неволя в тому розумінні, що гріх до певної міри обмежує свободу особи. «Кожен, хто допускається гріха, є невільником гріха»⁴. Згідно позиції архиєрея, можна чітко ствердити, що особа, як творіння Господа Бога має свободу і саме через гріх, ця свобода набирає іншої якості – поневоленої свободи.

«Тяжкий гріх є дійсно нещастям душі, – є смертю її»⁵.

Тому саме мораль, на думку пастиря, повинна допомагати особі у правдивому виборі добра, головним завданням якої є допомогти їй осмислити те, що добро треба чини, а зло – уникати.

«Говорячи про гріхи, не можна вважати їх якимись актами, відокремленими від особи. Фактично існують не гріхи самі по собі, а лише

² Шептицький Митрополит Андрей. Заклик до Покаяння. Послання на Великий Піст // Шептицький Андрей. – В-во «Свічадо». Редактор серії А. Кравчук. – Львів. – 1994. – С. 62-63.

³ Там само. – С. 63.

⁴ Шептицький Митрополит Андрей. Божа Мудрість. Твори (аскетично-моральні) // Шептицький Андрей. – Львів, 1994. – С. 113.

⁵ Шептицький Митрополит Андрей. Послання до тих, що на Великодні Свята не причащалися. Письма-Послання (1939-1944) // Шептицький Андрей. – Львів, 1991. – С. 400.

грішні люди. Залежно від природи гріховних вчинків та рівня задіяності діючої особи, їх поділяють на гріхи легкі та важкі».⁶

Митрополит Андрей вважав, що через гріх настає втрата спілкування особи з Богом. Людина є створена так, що вона повинна бути у постійному спілкуванні із своїм Творцем. Чинячи гріх, особа відвертається від Господа Бога, натомість вона звертається до гріха, стає залежною від нього. Гріх звичайно ж несе з собою певні наслідки. Гріх є противний святості. А найбільшою святістю є Бог. Гріх становить те, що кардинально та докорінно протилежне святості. Особа, яка звернена до гріха, перестає спілкуватись із Господом Богом. Вона втрачає спілкування із святістю. Відтак особа набирає тих ознак, до кого вона звернена, тобто – гріха. Гріх спричиняє притемнення совісті людини, яка стає сплячою.

Митрополит Андрей Шептицький вказував на важливість наслідків гріха для особи. «Хто хоче досліджувати таємниці гріха, не може не спостерегти тісного поєднання причини і наслідку. Гріх як роз'єднання з Богом, є актом непослуху створіння, яке, в певний спосіб відкидає Того, від якого походить і яке утримує його під час життя; можна сказати, що це свого роду представляється як явний самовбивчий акт»⁷. «У Святому Письмі гріх – це зазіхання людини на повну автономію від Бога, так на самочинне вирішення того, що є добре та зле»⁸.

«Бо вже й один тяжкий гріх зриває золотий ланцюг любови, що в'яже людську душу з Богом!»⁹.

«Ми знаємо, приміром, що за кожний гріх чекає Божа кара, знаємо, що за один смертельний гріх Господь Бог карає вічним огнем в пеклі»¹⁰.

«У кожному грісі находимо, що гріх відбирає душі правдиве життя, Божу благодать»¹¹.

В своїх пастирських посланнях митрополит приділив велику увагу становленню гріха, бо це є важливим моментом розуміння його суті. У східному богослов'ї гріх в однім із своїх проявів розглядається як добровільний стан. Моральне вчення Церкви про це говорить так: «...гріх Адама, як гріховний стан впалого праотця, був наслідком його свобідного

⁶ Життя у Христі. Моральна катехиза. – В-во УКУ. – Львів, 2004. – С. 35.

⁷ Joanus Paulus II. Reconciliatio et paenitentia // Joanus Paulus II. – Wroclaw, 1999. – S. 45.

⁸ Життя у Христі. Моральна катехиза. УКУ. – Львів, 2004. – С. 34.

⁹ Шептицький А. Найбільша заповідь // Шептицький А. Документи і матеріали. Церква і суспільне питання. – Львів, В-во “Місіонер”, 1998. – Т. II, кн. I. – С. 61.

¹⁰ Шептицький А. Про місії і духовні вправи // Митрополит Андрей Шептицький: Життя та діяльність. – Т. III. Церква і душпастирство. Пастирські листи і послання. – Львів, 1901–1914. – С. 115.

¹¹ Шептицький Митрополит Андрей. Заклик до Покаяння. Послання на Великий Піст // Шептицький Андрей. – В-во “Свічадо”. Редактор серії А. Кравчук. – Львів, 1994. – С. 62.

вибору, а тому був добровільним»¹². «Гріх Адама з одного на початку перейшов на всіх і то в наслідстві став гріхом усіх і кожного власним його гріхом»¹³.

Архиєрей також наголошував на чинники, які сприяють виникненню гріха. У Святому Письмі зокрема, мова безпосередньо йде про те, що Адам і Єва не згрішили, якщо б не були спокушені злим змієм (Бут. 3, 1-7). Проте, є два чинниками, які перш за все, на думку Андрея Шептицького, сприяють виникненню гріха, це – привід і спокуса.

Згідно позиції морального богослов'я, перед виникненням гріха передує привід до гріха. Фактично, під поняттям «привід до гріха» необхідно розуміти зовнішню обставину, яка створює небезпеку гріха. Окрім того, є ще два види приводу: ближчий та дальший. Перший з них полягає у перебуванні особи в можливості вчинити гріх. Другий, натомість, полягає вже у безпосередній небезпеці вчинити гріх.

Після приводу, на основі теоретичного бачення, слідує спокуса, тобто – спонукання до гріха. Зрештою, природу спокуси, до певної міри, складають три джерела: пожадливість, світ і диявол.

Таким чином, пожадливість (в латинській мові – *concupiscentia*), є наслідком первородного гріха й полягає у внутрішній дезорієнтації. Святе Письмо представляє три наступні види пожадливостей: пожадливість тіла, пожадливість очей і гордия життя (1 Йо. 2, 16); світ, але не як фізичний (космос), а як спокуса, зла ментальність, що є наслідком багатьох гріховних тенденцій, що опановують суспільство і створюють неморальний вид життя; диявол – «противник ваш, ..., ходить навколо вас, як лев ревучий, шукаючи, кого б пожерти» (1 Пт. 5, 8). З іншої сторони, слід підкреслити, що воля особи є внутрішньо свобідною, тому диявол не може її прямо схилити до гріха, хоча, у свою чергу, він діє за допомогою інших не менш важливих середників впливу на нашу свідомість.

Натомість, Андрей Шептицький, коли висловлювався стосовно спокус, опирався на віршах Святого Письма (Як. 1, 2). Він, зокрема, з цього приводу писав: «...покуса (спокуса) є досвідченням душі, вона не тільки не є гріхом, а навпаки – нагодою до добрих діл; вона виробляє чесноту в душі; вона сталить (закалює) душу»¹⁴. Тобто, ієрарх був твердо переконаним в тому, що протягом всього земного життя, кожна особа зобов'язана провадити безупинну боротьбу зі спокусами. Першим кроком у перемозі над спокусами, на думку митрополита, є страх Господній, хоч він ще не є правдивою

¹² Життя у Христі. Моральна катехиза. – В-во УКУ. – Львів, 2004. – С. 35.

¹³ Митрополит Андрей. Християнська праведність // Шептицький Андрей. – Львів, 1936. – С. 3.

¹⁴ Шептицький А. Божа Мудрість. Твори (аскетично-моральні) // Шептицький А. – Львів, 1994. – С. 108.

синівською любов'ю людини до Бога, але саме через нього людина уникає приводу вчинити гріх. Головною та особливою запорукою того, що спокуса буде переможена, згідно поглядів мислителя, є саме Господня молитва «Отче наш», прохання заступництва Божого:

А що Господня молитва силою вже першого слова є благанням потрібних дарів не лише для нас самих, але для всіх братів, що є молитвою загальнохристиянською, як не загальнолюдською, що є також суспільною молитвою, – то це слово «не введи нас во іскушеніє» має свою глибіню і далеку перспективу в тріумфі Христа в Його святій Церкві¹⁵.

Християнська молитва має суспільний характер, й з цієї перспективи через благодать і силу Спасителя, кожна віруюча особистість отримує від Бога силу й натхнення перемагати спокуси.

Митрополит Андрей Шептицький у своїх творах писав про нікчемність гріха в житті людини: «Якщо грішник зо Божою благодаттю пізнав би злобу гріха, якщо подивився б у очі тому мерзенному й страшному нещастю, яке грозить йому, то без сумніву злякався б сам перед собою, застидався б і звернувся б до милосердного Бога, небесного Отця з бажанням повернути до Його святої благодаті»¹⁶. Він неодноразово наголошував на тих гріхах, які найбільше знищують особу зокрема та суспільство загалом.

Першим з такого роду гріхів є, згідно з його поглядами, – згіршення. Саме цей гріх робить «із кожного гріха окремий гріх, що називаємо (згіршенням) соблазню»¹⁷.

З цього приводу, митрополит наводив на підтвердження свого переконання слова зі Святого Письма: «А хто спокусить одного з тих малих, що вірують у Мене, такому було б ліпше, якби млинове жорно повішено йому на шию, і він був утоплений у глибині моря... горе тій людині, через яку спокуси приходять!» (Мт. 18.6-7). Іншими словами, гріх згіршення тим важче сприймається, чим гірші наслідки він за собою потягає. Зрештою, на думку Андрея Шептицького, ті особи, хто спричинився саме цим гріхом звести свого ближнього з дороги спасіння, будуть спокутувати та змушені виправити усі наслідки. Навіть тоді, згідно з переконаннями мислителя, коли грішник за цей гріх кається та виконує належну покуту, з щирими сльозами покаєння, – важко направити наслідки цього згіршення. В особливій формі це трапляється, коли особа, яка згіршилася, – відкинула авторитет Божого закону, або й втратила саму віру в Бога. Натомість, ще важчою ситуацією є той випадок, коли гріх згіршення торкнув не одну особу, а – багатьох.

¹⁵ Там само.– С. 109.

¹⁶ Шептицький А. Заклик до Покаяння // Шептицький А. – Львів, 1939. – С. 7-8.

¹⁷ Там само.– С. 8.

Андрей Шептицький, у свою чергу, настоював на великій відповідальності, яку несуть ті особи, через яких нарікається на «Ім'я Господа Бога»¹⁸.

Наслідки такого гріха виявлять себе ще за земного життя особи, через яку згіршення торкнулося чи то однієї душі, чи декількох. Згідно поглядів митрополита, щасливим є грішник, який спокутує свій гріх ще за свого життя на землі, через «тяжкі зарядження Божого провидіння, що були б карою за (згіршення) соблазн»¹⁹. Тобто, саме таке виправлення наслідків згіршення Андрей Шептицький вважав – Божим даром, який спасає душу через дочасну кару від вічної.

В загальному, категорію головних, чи так званих «важких» гріхів Андрей Шептицький називав «зародками», «джерелами та коріннями» для інших, «менших» гріхів. Саме такого роду гріхи, на його думку, є носіями багатьох гріхів ще у своїх зародках. Особливістю цих гріхів є крайня протилежність до категорії чеснот. Серед головних гріхів, Глава Церкви виділяв наступні: «гордість, лакізмство, безстидність, гнів, непоміркованість, заздрість, лінивість»²⁰. Серед тих, в свою чергу, є начала гріхів, тобто ті, які тягнуть за собою багато інших гріхів, які цілковито заплутують душу людини. Серед них – гордість, яка протистоїть у своїй суті чесноті покори, адже «...початком кожного гріха є гордість» (Сир. 10, 15).

Андрей Шептицький у своїх листах-посланнях особливу увагу звертав на найпоширеніші гріхи. Адже гріх, це можливо єдина річ, яка скасовує спілкування людини не лише з Богом, а й з іншими людьми, врешті, й самої з собою. Тим більше, коли мова йде про так звані «важкі» гріхи:

Якщо грішник зо Божою благодаттю пізнав би злобу гріха, якщо подивився б у очі тому мерзенному й страшному нещастю, яке грозить йому, то без сумніву злякався б сам перед собою, застидався б і звернувся б до милосердного Бога, небесного Отця з бажанням повернути до Його святої благодаті²¹.

Закликаючи до вірних покаяння, Андрей Шептицький неодноразово наголошував на головних гріхах, які найбільше знищують особу зокрема та суспільство загалом.

У розумінні Андрея Шептицького до таких гріхів належить гордість, яка означає, перш за все, – різні стани душі. А першим таким станом є – неконтрольоване пожадання особистого вивищення. З іншої сторони, гордістю, на думку митрополита, є невідповідне відношення людини до

¹⁸ Там само.– С. 8.

¹⁹ Там само.– С. 9.

²⁰ Там само.– С. 10.

²¹ Шептицький А. Заклик до Покаяння // Шептицький А. – Львів, 1939. – С. 7-8.

Божого закону. Третій стан душі, в даній ситуації, полягає у викривленні самої природи по відношенні до Божого закону, а конкретніше не підкорення йому. Саме в такому значенні, гордість, є початком усіх інших гріхів. Тобто, перебуваючи в стані гордості, особа не відчуває обов'язку жити згідно Божих Заповідей. Вона, немов засліплена собою, легковажить у всіх заборонених вчинках.

Другим головним гріхом є захланність, протилежність до чесноти щедрості. У творчості Андрея Шептицького, захланністю виступає пожадливій потяг до збагачення, матеріального добробуту, врешті, грошей. На його думку, сама захланність теж є причиною похідних від неї гріхів. «Бо корінь усього лиха – грошлюбство, до якого деякі вдавшись, від віри відбилися і прошили себе численним болями» (I Тим. 6, 10). Грошлюбство, з такої перспективи, надає людині нагоду грішити в багатьох інших проявах, а зокрема: злість, заздрість, обжерство, нечистота та лінивість, а відтак: блуд, гнів, непоміркованість, заздрість, лінивість. Вони, у свою чергу, мають здатність виступати в якості своєї «метою», на яку налаштовується особа, а відтак – стають спонукою до реалізації ще низки непадкорених пристрастей.

Наступним гріхом є – вбивство, або, згідно з визначенням Андрея Шептицького, є «свідомим чоловіковбивством»²². Багато теоретичного матеріалу духовної спадщини митрополита висвітлено у наступних його листах-посланнях: «Не убий», «Про милосердя», «Заклик до Покаяння», «До вірних», «Про Покаяння», «Актах Митрополичого Ординаріату Львівської Архиепархії УГКЦ», «Правилах до декрету «Про п'яту заповідь» тощо.

Фактично, однією з провідних тематик вище наведених послань мислителя виступає якраз «чоловіковбивство»:

Я вже кілька разів перестерігав усіх вірних перед страшними наслідками незаховування 5 заповіді Божої, що забороняє передовсім чоловіковбивство. Я вже не раз перестерігав перед всіма тими пристрастями, які промощують людині дорогу до того страшного злочину, що стягає на душу прокляття Небес, а на тілі лишає п'ятно не повинно пролитої крові, незатерте навіть покаянням²³.

Людина, на думку Андрея Шептицького, не мала, не має і не буде мати права самочинно позбавляти життя іншої особи. З цього приводу він писав: «...з гріхів поміж людьми та супроти людей, чоловіковбивство являється

²² Там само.– С. 13.

²³ Шептицький А. Послання митр. Андрея Шептицького до духовенства та народу з закликом не піддаватися на провокації й не вдаватися до актів терору. Т.2. Кн.1. За редакцією А. Кравчука. Місіонер.– Львів, 1998. – С. 538.

найбільшим злочином, найбільшим запереченням людської природи, бо смерть є найбільшим злом, яке може людина людині завдати»²⁴. Скажімо, – війна, абсолютно не є в жодному випадку виправданням такого типу злочину. Проте, єдиною оправданою причиною, згідно з поглядами мислителя, є – захист особистого життя²⁵.

Вбивство, у творчості Андрея Шептицького, подане у декількох його проявах: так зване й досить поширене «заказне» вбивство; вбивство дітей в утробі матері; самогубство; політичне вбивство тощо.

Перший прояв даного гріха ототожнюється, до певної міри, з так званим «гріхом Каїна», оскільки кожна особа «...є членом тої людської родини, яка розрослася з родини першого чоловіка»²⁶. Вбивство, таким чином, є немов безоднею людської злоби та ненависті до самої людини. Саме такого роду гріх розуміється в якості гріха, який кличе про помсту до Неба, «Голос крові твого брата кричить до мене із землі» (Бут. 4, 10). З іншої сторони, це переступ п'ятої Божої Заповіді.

З перспективи Божого синівства, кожна свідомо свого християнського покликання особа є зобов'язаною до поширення толерантності та міжособистісної любові. «Любов ближнього, – писав митрополит, – є основою цілого християнського життя»²⁷. А вбивство, на думку Андрея Шептицького, є «злочином, що в суті речі найбільше віддаляє чоловіка від християнської любові ближнього, від християнського поняття життя»²⁸.

Скажімо війну, мислитель розумів виключно у якості зла, це час, в якому люди «живуть якби Бога і Його закону не існувало, а ближній якби не був ближнім»²⁹. Іншими словами, війна, в даному випадку, розуміється як кара за зневагу та не дотримання Божих заповідей. Натомість, війна, згідно з переконанням митрополита Андрея, має й свої негативні наслідки, які теж стають для людини спокусою і нагодою до гріха. Учасники війни, які немов би звикли проливати кров і ті, хто не брав участі в боях, а чув чи бачив насильство над особою, є надзвичайно відкритими до розуміння позбавлення

²⁴ Шептицький А. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944. Про милосердя // Т. II Книга I. За редакцією А. Кравчука. Місіонер. – Львів, 1998. – С. 257.

²⁵ Пор. Заклик до Покаяння. – С. 14.

²⁶ Шептицький А. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944. Про милосердя // Т. II Книга I. За редакцією А. Кравчука. Місіонер. – Львів, 1998. – С. 257.

²⁷ Шептицький Митрополит Андрей. *Про злочин чоловікоубійства*. Документи і матеріали 1941-1944. – Київ, 2003. – С.45.

²⁸ Шептицький А. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944. Про Милосердя. Т. II Книга I. За редакцією А. Кравчука. Місіонер. – Львів, 1998. – С. 257.

²⁹ Шептицький А. Заклик до Покаяння. – Львів, 1939. – С. 15.

життя як «річ буденну, конечну, звичайну. З того певно походить та легкодушність, з якою люди відбирають життя братам, хоч не рідним»³⁰.

З так званого «дорослого» вбивства впливає свідоме «дитяче» вбивство, тобто вбивство ненароджених дітей ще в лоні матері. З іншої сторони, Андрей Шептицький вважав цей злочин морально набагато важчим від попереднього.

Той гріх є більше смертним від смертних і тому, що ним завдає християнин смерть не лише своїй душі, але душі особи, що повинна бути йому найдорожча, а завдає їй смерть таку, що аж до шпіку костей впроваджує гниль гріха в ціле її життя, у спільне життя родинне, що природно є щастям чоловіка³¹.

Звідси впливає класифікація цього гріха як смертного. Натомість даний гріх, згідно з поглядами митрополита Андрея є «більше смертним від найтяжчих смертних гріхів»³².

Батьки, які відважуються нищити життя дитини, не здають собі справи з того, який скарб вони нищать і якого скарбу позбавляють себе. Кожна дитина має велику цінність перш за все у Бога. Як і кожна особа, вона є образом Божим. На думку Андрея Шептицького, кожна людська душа, це велике добро. Сам Ісус Христос за кожную душу віддав своє життя. Християнська душа є освяченою Божою благодаттю та причасна до Божого Царства. З тієї саме причини, митрополит був переконаним у неприпустимості нищення того предивного Божого творіння, яким є кожна людина. З іншого боку, за гріх вбивства несуть відповідальність не лише батьки дитини, але й ті, що виконували це. Відповідальність за скоєння даного гріха, на думку мислителя, несуть усі ті, хто спонукав чи брав у ньому пряму участь.

Гріх вбивства дитини несе за собою наслідки, які мають руйнівну властивість. Перш за все страждає сама ненароджена дитина, тому що тратить життя дочасне та вічне блаженство у небі:

Вже ця сама обставина, що допускається рідний батько, або мати, що дитина не може боронитися, що будучи неохрещеною, тратить вічне спасіння, – все то обставини, які роблять зігнання плоду особливішим родом злочину. А коли звернеться увагу на те, що вбивство дітей надає цілій родині

³⁰ Там само. – С. 16.

³¹ Шептицький А. Заклик до покаяння у Великий Піст. Твори (морально-пасторальні). – Рим, 1983. – С. 219.

³² Там само. – С.219.

п'ятно Каїна і стягає прокляття на ту першу і найважливішу клітину суспільного життя (сім'ю)...³³.

Відтак, оскверненим стає і саме подружжя, яке відважилося на вбивство. Митрополит Андрей вважав, що подружжя в такому випадку стає «злим духом»³⁴. Окрім цього, на думку мислителя, в такому подружжі не може бути й мови про християнське виховання дітей. Адже, незаперечним покликання самого подружжя є – плідність, а через цей гріх подруги стають вандалами, які нищать людське життя. Покликання жінки – стати матір'ю. Життя і материнство для жінки тотожні поняття, її природа є створена Творцем давати життя. Натомість, в жінки, яка чинить цей гріх, утроба стає труною, в якій зложені трупи зарізаних батьками дітей³⁵.

Важливо наголосити й на тому, що «нешасні батько й мати позбавившись може одинокої потіхи на старість, стративши здоровля, наразившись на закиди совісти, які можуть їх довести майже до божевілля, довго тривають у грісі, не думаючи майже про християнське покаяння»³⁶.

У якості підсумку, хотілось би акцентувати увагу на всіх цих негативних наслідках, які несе за собою гріх вбивства дитини в утробі матері. Найперше, нівечиться святість та сакральність подружжя. Даний гріх спроможний відкинути подружжя далеко від християнського життя. «Відсуваючи покаяння аж до смерті, – підкреслював Андрей Шептицький, – роблять собі правдоподібно покаяння і перед смертю неможливим»³⁷. Суспільство, у свою чергу, яке дозволяє, або спонукає до цього гріха, на думку митрополита, це – «...нарід, у якого жінки не хочуть віддаватися тягарам і обов'язкам материнства, в якому мужчини шукають сексуального вдоволення без огляду на обов'язки й тягарі родинного життя, без огляду на ціль подружжя, – такий нарід засуджений на загладу»³⁸.

Сучасник митрополита та Глава католицької Церкви Папа Пій XII (1876–1958) в одній із своїх промов наголошував на наступному: «Кожна людина, навіть дитина в материнському лоні, має право на життя безпосередньо від Бога, а не від батьків чи будь-якої спільноти або людської влади. Гідність людини та вартість її життя не є результатом переконання, але є закладеними у сам акт її існування як людини»³⁹.

³³ Шептицький А. Декрет митрополита Андрея «Не убий» і правила до декрету «Про п'яту Божу заповідь». Пастирські послання 1899–1914., Т. 3.– Львів : Артос, 2010. – С. 541 – 557.

³⁴ Шептицький А. До вірних. Твори (морально-пасторальні). – Рим, 1983. – С. 111.

³⁵ Пор. Заклик до Покаяння. – С. 19.

³⁶ Шептицький А. Заклик до покаяння у Великий Піст. Твори (морально-пасторальні). – Рим, 1983. – С. 20.

³⁷ Там само. – С. 219.

³⁸ Шептицький А. Не убий // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність: Церква і суспільне питання: Документи і матеріали, 1899–1944. Т. 2., Кн. 1. – Львів, 1998. – С. 265.

³⁹ Пій XII. Al Congresso dell' Unione Catolica Italiana Ostetriche, AAS (1951) // Пій XII. – Рим, 1951. – С. 838.

Церква ніколи не стояла осторонь людського життя, особливо тоді, коли йшлося про захист цього життя. Її уряд завжди виступав проти насилля над життям особи. Церква до сьогоднішнього дня стоїть на захисті свободи та прав людини. Вона строго засуджує те явище вбивства ненароджених дітей, яке медицина ХХ ст. назвала штучним перериванням вагітності. Згідно з вченням Церкви, в даному випадку, аборт, вчинений в будь-який спосіб є – свідомим і прямим убивством людської істоти між зачаттям і народженням, на самих початках її життя⁴⁰.

Гріхом, який теж заперечує життя, митрополит Андрей вважав самогубство. Наука сьогодні говорить, що самогубство – це свідоме, самостійне позбавлення себе життя, спричинене своєю власною дією, безпосередньою, наміреною і бажаною. Гріх самогубства, згідно переконання Андрея Шептицького, є найбільшим запереченням людської суті, оскільки є нерациональним і суперечить природній схильності людини до самозбереження. На його думку, людина, виходячи з її природи, не вправі відбирати собі життя, через те, що сама не є повною власницею даного їй Богом життя. Особливим випадком є християнин, життя котрого і він сам є «... власністю Ісуса Христа, рабом, купленим великою ціною Христової Крови»⁴¹. «Всевишній Бог та Ісус Христос, – наголошував мислитель, – з людиною не обходяться як з рабом, то тільки побільшає обов'язок його підчинитися Божій волі»⁴². Тобто, митрополит розумів самогубство як таке, що суперечить володінню Бога людським життям. Кожен християнин має вище призначення, через благодать Ісуса Христа отримує Боже синівство, стає його спадкоємцем. Відтак, стає «громадянином неба з Ангелами і Святими, але те безконечне Боже милосердя не звільняє його від обов'язків, наложених на нього самою природою. Ті обов'язки стаються тим важнішими, бо вони освячені Божою благодаттю»⁴³. Через гріх самогубства, згідно з поглядами митрополита Андрея, особа все це втрачає.

Та «обставина, що убита людина є тотожна з убивником, або що годиться на убивство і просить убивника відібрати йому життя, не змінє характеру чоловіковбивства»⁴⁴. В даному випадку, прослідковується натяк на інший аспект убивства, такий як евтаназія. Ця, у свою чергу, становить медичне втручання з метою легкої смерті, облегшуючи терпіння та болі

⁴⁰ Іван Павло II. Енцикліка *Evangelium Viate* // Іван Павло II. – Ватикан, 1995, н. 58. – С. 84.

⁴¹ Шептицький А. Не убий // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність: Церква і суспільне питання: Документи і матеріали, 1899–1944. Т. 2., Кн. 1. – Львів, 1998. – С. 265.

⁴² Там само. – С. 265.

⁴³ Там само. – С. 266.

⁴⁴ Там само. – С. 266.

хворого, а також пришвидшення його смерті. Таке припинення людського життя митрополит Андрей також засуджував, як злочин та гріх.

Через сам факт самогубства, вважається, що тіло самогубця не є вже святими мощами християнина. Саме з цієї причини, на думку митрополита, «йому не належиться християнського похорону в освяченій землі, з молитвами Церкви і кадилом»⁴⁵. Його тіло, як «падлина звірини» має бути закопане поза місцем, яке призначене для поховання християн. Це вчення про самогубство митрополита Андрея слід розуміти в його історичному контексті. У 1934 р. відмова християнського похорону самовбивцям була загальною практикою в цілій Вселенській Церкві. Сьогодні така відмова більше не існує, оскільки Церква, в світлі різних наук, зокрема психології, вже не стверджує «правдоподібність» вічної погібелі самогубця, а навпаки, допускає можливість, що акт був вчинений у хвилині глибокої розпачі і моральної дезорієнтації, а також, що покійний, навіть в останніх секундах життя, міг би внести Господеві повноцінний акт жалю і покаяння. Цей новий підхід багато в чому підтверджує окремі елементи попереднього вчення, зокрема мову митрополита Шептицького про «Боже безконечне милосердя», яке може «навіть і самовбивника спасти». При тому всьому, вбивство самого себе залишається гріхом, і Церква прикладає багато зусиль, щоби принести євангельську потіху тим, які втратили надію і яким загрожує смерть від власної руки.

Гріх вбивства самого себе, згідно з переконанням Андрея Шептицького, впливає зі сприйняття людиною себе та оточуючого її світу. В більшості випадків, особи які вдаються до самогубства зустрічаються в своєму житті зі зовнішніми та внутрішніми труднощами, які перевищують особисту здатність тої особи перенести їх. Такі люди перебувають в ситуації у якій бажання продовжувати жити зіштовхується з неможливістю продовжувати його за даних умов. Андрей Шептицький наголошував на декількох причинах, через які людина закінчує життя самогубством. Перш за все людина не усвідомлює того, що «...життя навіть серед найтяжчих обставин – це великий Божий дар, з якого треба нам користати, щоб запевнити собі небесну нагороду»⁴⁶. Самогубець боїться прийняти життя таким яким воно є, не вмє витривати серед праці. «Злочин самогубства, – писав митрополит Андрей, – впливає з поганського способу життя»⁴⁷. Утікання, через страх перед проблемами, болем, терпінням чи прикростями життя теж є одним з мотивів самогубства. Таких осіб, які наклали на себе

⁴⁵ Там само. – С. 266.

⁴⁶ Шептицький А. До вірних. Твори (морально-пасторальні). – Рим, 1983. – С. 110.

⁴⁷ Шептицький А. Заклик до покаяння у Великий Піст. Твори (морально-пасторальні). – Рим, 1983. – С. 218.

руки, через важкі обставини життя, владика ототожнював до дезертирів, які тікають з поля бою.

Очевидним є те, на думку митрополита Андрея, що не може вважатися самовбивником людина яка не знає, що робить, яка, наприклад, в горячці і безпам'яті кидається з поверха на землю. Вона не хоче себе вбивати, але не знає, що робить – є до певної міри божевільна. Навіть є, як кажуть лікарі, недуга, яка полягає якраз на цьому, що людина шукає способів на те, щоби на себе руку наложити. В недузї тій улягає вона якійсь психічній конечності, яка впирає її в безпам'яття і в довершення страшного вчинку. Безперечно можуть бути й самовбивники цілком невинними перед Богом, але, без сумніву, добрі проповіді про самовбивство можуть повздержати навіть і таких несвідомих⁴⁸.

Натомість, існує й інший вид вбивства, який Андрей Шептицький назвав «політичним». З цього приводу він писав: «дивним способом обманюють себе і людей ті, що політичне вбивство не вважають гріхом, наче політика звільняла чоловіка від обов'язку Божого закону та оправдувала злочин, противний людській природі»⁴⁹.

Митрополит був переконаним в тому, що людина, яка проливає невинну кров свого ворога, в даному випадку політичного супротивника, є таким самим вбивцею як злочинець, який чинить це з метою крадіж. Людина, чи вона є громадським діячем, чи політиком зобов'язана керуватись Божим законом. Політика не дає особі права нищити життя іншої людини.

«...Чоловіковбивник, – підкреслював мислитель, – не тільки, що не мав милосердя для вбогого, терплячого, ув'язненого, але ближньому зробив найтяжчу кривду, яку тільки міг зробити, відбираючи йому життя, і то може в хвили, коли той ближній на смерть неприготований...». А вкінці, згідно зі словами митрополита Андрея, вбивця скривдив і самого себе, через те, що позбавив внаслідок цього гріха свою душу «надприродного життя, Божої благодаті, та ввів її у пропасть, з якої, може, вже й не буде спасіння»⁵⁰.

На думку Андрея Шептицького, в людині, яка вчинила гріх вбивства, виникає пожадливість поєднана з жорстокістю. Саме через це вбивця може знову завдавати своїм жертвам терпіння і смерть:

Кровожадливість статись може такою пристрастю, нічим незв'язаною, що для неї найбільшою розкішню буде мучити та вбивати людей! Чоловіковбивник, який доходить до такої кровожадності і який зі садистичним уподобанням любується видом терпінь, мук і смерти

⁴⁸ Шептицький А. Не убий // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність: Церква і суспільне питання: Документи і матеріали, 1899–1944. Т. 2., Кн. 1. – Львів, 1998. – С. 266.

⁴⁹ Там само. – С. 262.

⁵⁰ Там само. – С. 263.

ближнього, стається, очевидно в високому ступені небезпечним для громади, в якій жие. Злочин стається для нього потрібним щоденним кормом, без якого терпить і мучиться, наче б терпів на якусь недугу жажди і голоду, що їх мусить заспокоювати⁵¹.

В особливій формі Андрей Шептицький виступав проти заказних вбивств:

«Коли приходиться ще нам, ридаючи, згадувати про випадки чоловіковбивства сповнені на браттях-громадянах тієї самої української національності, то з великим болем серця треба нам піднести і ті ворожечі, ненависті й роздори, що братів пхають до такої домашньої війни. Треба дійсно засліплення, що його спричинює хіба найбільший ворог нашого спасіння, диявол, щоб люди, зрештою розумні та дбайливі про суспільність і добро народу, дійшли до такого ступеня партійної ненависті, що рішаються на пролиття крові»⁵².

Мислитель називав братовбивство між українцями: виродженням, дегенерацією й регресом національного сумління та патріотичного духу. Він, зокрема, наголошував на тому, що «не можна про такі випадки говорити без глибокого душевного болю! Навіть тоді, коли ті ненависті й ворожечі не доведені ще до крайніх проявів душоубства, є вони всенародним нещастям та шкодять народові більше, ніж найзавзятіші вороги»⁵³.

Для того, щоб застерегти українців перед братовбивчим гріхом, владика Андрей закликав усіх до християнської єдності. Як довго не буде її серед українців, доти найслабший суперник буде сильнішим за нас, був переконаним мислитель. Для того, щоб дійти до єдності та одностунності в національних справах, найперше потрібно позбутись власних інтересів. Відтак, справа набере успішного розвитку. Шептицький вважав, що лише через Божий закон та християнську єдність, які неодмінно містять в собі любов та вирозуміння, припиниться братовбивство між українцями.

Кожна правова держава, зобов'язана бути досить обачною та пильною, щоб не допуститись переступу Божого закону та не зневажити людської природи, при покаранні злочинців «...котрим доказані такі злочини і які не дають надії поправи...»⁵⁴. Божий закон та людська природа вимагають умов, без яких засуд до смертної кари вважається вбивством. Перед тим, як засуджувати злочинця, йому належить право захисту, щоб рішення суду було

⁵¹ Там само. – С. 263.

⁵² Там само. – С. 267.

⁵³ Там само. – С. 267.

⁵⁴ Шептицький А. Про злочин чоловікоубійства // Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944 / Упорядник Жанна Ковба. Науковий редактор Андрій Кравчук. – Київ : Дух і Літера, 2003. – С. 46.

правильним та об'єктивним. Погоджуючись з думками інших богословів та філософів, Андрей Шептицький вважав, що «...ї державна влада, хоч може злочин карати, не має права карати його смертю»⁵⁵.

Іншими словами, якого б вигляду не набирало вбивство особи, все одно це – гріх, який «...нарушує також найглибші основи культури народу, бо першим постулатом тої культури є пошанування людського життя»⁵⁶.

У березні 1942 р. митрополит видав пастирського листа, в якому різко осуджував місцевих жителів, що чинили вбивства серед власного народу та брали участь у переслідуванні мирного населення. Митрополит Андрей Шептицький був єдиним сміливим архиєреєм, який у лютому 1942 р. звернувся до самого Адольфа Гітлера з різким осудом акції знищення євреїв. За свідченням тогочасного оточення Гітлера, він попав у страшну лють, але згодом висловився, що «графа Шептицького за це варто б повісити, але митрополит Шептицький може собі на таке дозволити». 21 листопада 1942 р. митрополит видав пастирського листа «Не вбивай», в якому суворо перестерігав тих, хто чинить беззаконня і посягає на здоров'я, безпеку та життя ближнього.

Шляхами звільнення від гріха згідно морально-етичного вчення славетного митрополита є невинність, покаяння, чеснотливість, прийняття Пресвятої Євхаристії. Господь не хоче смерті грішника, але щоб він покався і жив. Аналізуючи творчу спадщину митрополита, можна чітко ствердити, що Покаяння у розумінні Шептицького є тим середником до спасіння, що лікує особу від гріха. Митрополит вважав чесноти могутніми силами, що називають найвищі людські ідеали і дають змогу їх здійснити. Він називав чесноту ознакою душі, яка робить людину доброю і є причиною її доброти⁵⁷. Чеснота, згідно вчення Андрея Шептицького, сприяє орієнтації у виборі людиною добра. «Не був би людиною, – писав Андрей Шептицький, – хто не відчув би величі та краси моральних чеснот. Був би дійсно зіпсутим чоловіком грішник»⁵⁸.

Отже, морально-етичне вчення митрополита Андрея Шептицького про гріх розкриває актуальні моральні проблеми сучасності, а, зокрема, абортів, самогубства, вбивства та закликає боротися проти них засобами християнської праведності, дотримуючись моральних чеснот та життя у Святих Тайнах.

⁵⁵ Там само. – С. 46.

⁵⁶ Там само. – С. 46.

⁵⁷ Шептицький А. *Християнська праведність // Митрополит Андрей Шептицький. Твори (аскетично-моральні)*. – Львів, В-во «Свічадо», 1994. – С. 295.

⁵⁸ Там само. – С. 295.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Життя у Христі. Моральна катехиза. – В-во УКУ. – Львів, 2004.
2. Іван Павло II. Енцикліка *Evangelium Viaticum* // Іван Павло II. – Ватикан, 1995, н. 58.
3. Пій XII. *Al Congresso dell'Unione Cattolica Italiana Ostetriche*, AAS (1951) // Пій XII. – Рим, 1951.
4. Шептицький А. Про злочин чоловікоубійства // Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944 / Упорядник Жанна Ковба. Науковий редактор Андрій Кравчук. – Київ : В-во “Дух і Літера”, 2003.
5. Шептицький А. Християнська праведність // Митрополит Андрей Шептицький. Твори (аскетично-моральні). – Львів, В-во “Свічадо”, 1994.
6. Шептицький Митрополит Андрей. Послання до тих, що на Великодні Свята не причащалися. Письма-Послання (1939-1944) // Шептицький Андрей. – Львів, 1991.
7. Шептицький Митрополит Андрей. Божа Мудрість. Твори (аскетично-моральні) // Шептицький Андрей. – Львів, 1994.
8. Шептицький Митрополит Андрей. Заклик до Покаяння. Послання на Великий Піст // Шептицький Андрей. – В-во “Свічадо”. Редактор серії А. Кравчук. – Львів. – 1994.
9. Шептицький А. Не убий // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність: Церква і суспільне питання: Документи і матеріали, 1899–1944. Т. 2., Кн. 1. – Львів, 1998.
10. Шептицький А. До вірних // Шептицький А. Твори (морально-пасторальні). – Рим, 1983.
11. Шептицький А. Декрет митрополита Андрея “Не убий” і правила до декрету “Про п’яту Божу заповідь” // Шептицький А. Пастирські послання 1899–1914., Т. 3.– Львів : В-во “Артос”, 2010.
12. Шептицький А. Заклик до покаяння у Великий Піст // Шептицький А. Твори (морально-пасторальні). – Рим, 1983.
13. Шептицький А. Про Милосердя // Шептицький А. Церква і суспільне питання. Т. II Книга I. За редакцією Кравчука А. В-во “Місіонер”. – Львів, 1998.
14. Шептицький Митрополит Андрей. Про злочин чоловікоубійства // Шептицький А. Документи і матеріали 1941-1944. – Київ, 2003.
15. Шептицький А. Послання митр. Андрея Шептицького до духовенства та народу з закликом не піддаватися на провокації й не вдаватися до актів терору // Шептицький А. Церква і суспільне питання. Т.2. Кн.1. За редакцією А. Кравчука. В-во “Місіонер”.– Львів, 1998.
16. Шептицький А. Заклик до Покаяння // Шептицький А. – Львів, 1939.
17. Шептицький Митрополит Андрей. Заклик до Покаяння. Послання на Великий Піст // Шептицький Андрей.– В-во “Свічадо”. Редактор серії А. Кравчук. – Львів, 1994.
18. Шептицький А. Божа Мудрість. Твори (аскетично-моральні) // Шептицький А. – Львів, 1994.
19. Митрополит Андрей. Християнська праведність // Шептицький Андрей. – Львів, 1936.
20. Шептицький А. Про місії і духовні вправи // Митрополит Андрей Шептицький: Життя та діяльність. – Т. III. Церква і душпастирство. Пастирські листи і послання. – Львів, 1901–1914.

21. Шептицький А. Найбільша заповідь // Шептицький А. Документи і матеріали. Церква і суспільне питання. – Львів, В-во “Місіонер”, 1998. – Т. II, кн. 1.
22. Joanus Paulus II. Reconciliatio et paenitentia // Joanus Paulus II. – Wroclaw, 1999.

REFERENCES

1. Zhyttia u Khrysti. Moralna katekhyza. – V-vo UKU. – Lviv, 2004.
2. Ivan Pavlo II. Entsyklika Evangelium Viate // Ivan Pavlo II. – Vatykan, 1995, n. 58.
3. Pii XII. Al Congresso dell Unione Catolica Italiana Ostetriche, AAS (1951) // Pii KhII. – Rym, 1951.
4. Sheptytskyi A. Pro zlochyn cholovikoubiistva // Mytropolyt Andrei Sheptytskyi. Dokumenty i materialy 1941–1944 / Uporiadnyk Zhanna Kovba. Naukovyi redaktor Andrii Kravchuk. – Kyiv : V-vo “Dukh i Litera”, 2003.
5. Sheptytskyi A. Khrystyianska pravednist // Mytropolyt Andrei Sheptytskyi. Tvory (asketychno-moralni). – Lviv, V-vo “Svichado”, 1994.
6. Sheptytskyi Mytropolyt Andrei. Poslannia do tykh, shcho na Velykodni Sviata ne prychashchalysia. Pysma-Poslannia (1939-1944) // Sheptytskyi Andrei. – Lviv, 1991.
7. Sheptytskyi Mytropolyt Andrei. Bozha Mudrist. Tvory (asketychno-moralni) // Sheptytskyi Andrei. – Lviv, 1994.
8. Sheptytskyi Mytropolyt Andrei. Zaklyk do Pokaiannia. Poslannia na Velykyi Pist // Sheptytskyi Andrei. – V-vo “Svichado”. Redaktor serii A. Kravchuk. – Lviv. – 1994.
9. Sheptytskyi A. Ne ubyi // Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: Zhyttia i Diialnist: Tserkva i suspilne pytannia: Dokumenty i materialy, 1899–1944. T. 2., Kn. 1. – Lviv, 1998.
10. Sheptytskyi A. Do virnykh // Sheptytskyi A. Tvory (moralno-pastoralni). – Rym, 1983.
11. Sheptytskyi A. Dekret mytropolyta Andreia “Ne ubyi” i pravyla do dekretu “Pro piatu Bozhu zapovid” // Sheptytskyi A. Pastyrski poslannia 1899–1914., T. 3. – Lviv : V-vo “Artos”, 2010.
12. Sheptytskyi A. Zaklyk do pokaiannia u Velykyi Pist // Sheptytskyi A. Tvory (moralno-pastoralni). – Rym, 1983.
13. Sheptytskyi A. Pro Myloserdia // Sheptytskyi A. Tserkva i suspilne pytannia. T. II Knyha I. Za redaktsiieiu Kravchuka A. V-vo “Misioner”. – Lviv, 1998.
14. Sheptytskyi Mytropolyt Andrei. Pro zlochyn cholovikoubiistva // Sheptytskyi A. Dokumenty i materialy 1941-1944. – Kyiv, 2003.
15. Sheptytskyi A. Poslannia mytr. Andreia Sheptytskoho do dukhovenstva ta narodu z zaklykom ne piddavatysia na provokatsii y ne vdavatysia do aktiv teroru // Sheptytskyi A. Tserkva i suspilne pytannia. T.2. Kn.1. Za redaktsiieiu A. Kravchuka. V-vo “Misioner”. – Lviv, 1998.
16. Sheptytskyi A. Zaklyk do Pokaiannia // Sheptytskyi A. – Lviv, 1939.
17. Sheptytskyi Mytropolyt Andrei. Zaklyk do Pokaiannia. Poslannia na Velykyi Pist // Sheptytskyi Andrei. – V-vo “Svichado”. Redaktor serii A. Kravchuk. – Lviv, 1994.
18. Sheptytskyi A. Bozha Mudrist. Tvory (asketychno-moralni) // Sheptytskyi A. – Lviv, 1994.
19. Mytropolyt Andrei. Khrystyianska pravednist // Sheptytskyi Andrei. – Lviv, 1936.
20. Sheptytskyi A. Pro misii i dukhovni vpravy // Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: Zhyttia ta diialnist. – T. III. Tserkva i dushpastyrstvo. Pastyrski lysty i poslannia. – Lviv, 1901–1914.
21. Sheptytskyi A. Naibilsha zapovid // Sheptytskyi A. Dokumenty i materialy. Tserkva i suspilne pytannia. – Lviv, V-vo “Misioner”, 1998. – Т. II, кн. 1.
22. Joanus Paulus II. Reconciliatio et paenitentia // Joanus Paulus II. – Wroclaw, 1999.

Дата надходження до редакції: 15.01. 2019